

E. KRAKAUSKAS

ISTORIJA VISUOTINIO REIŠKINIŲ SĄRYŠIO PRINCIPO POŽIŪRIU

Kai svarstomi istorijos tyrinėjimai, tai paprastai iškeliamas ir tų tyrinėjimų teorinių prielaidų klausimas. Teorinės prielaidos sąlygoja istorijos tyrinėjimų kryptingumą, jų vaisingumą. Tas prielaidas sudaro principai—tyrinėtojo atrama istorijos dalykams apibūdinti. Marksistinėje literatūroje daug dėmesio skiriama istoriškumo principui. Jis dažnai aptariamas ne tik visuomenės istorijai, bet ir kitiems, tarp jų ir gamtotos, dalykams skirtuose darbuose. Istorikumo principo taikymas padeda išvengti istorinio reiškinių „sunaujovavimo“—sutapatinimo su vėlesnių laikų reiškiniais, įgalina tiksliau apibūdinti reiškinio savitumą, jo vaidmenį.

Istorikumo principas sietinas su materialistinės dialektikos išskyrimo principu—kad reiškinys galėtų būti paaiškinamas, jis turi būti išskiriamas iš kitų reiškinų, apibūdinama jo vidinė sandara. Istorija—tai konkrečių kraštų, konkrečių žmonių bendrijų gyvenimai įvairiose Žemės vietose. Marksistinėje historiografijoje ir iškeltas uždavinys—nušviesti, kiek galima, visų Žemės kraštų istoriją, taigi būtina gilintis į kiekvieną kraštą atskirai, aiškinti atskiro krašto istorijos ypatybes. Tuo būdu galima sukurti bendresnį, platesnį istorijos vaizdą.

Tuo tarpu nuo senovės laikų žinoma nuomonė, kad istoriją kuriantys paskiri kraštai, paskiros tautos, o visi kiti kraštai liekantys už istorijos ribų. Žinia, tokia nuomonė buvo skleidžiama ir Romos viešpatavimo laikais,—labai keltas romėnų istorinis vaidmuo ir menkintas artimesnių ir tolimesnių kaimynų, vadinamų barbarais, vaidmuo. Toks požiūris sąlygojo ir istorinę atmintį—buvo pažymima, užrašoma,—esant raštui,—tas, kas buvo manoma esant reikšminga to meto užrašinėtojų—istorikų (šiuo atveju romėnų) visuomenei. O kas tarta esant nereikšminga, nors ir žinoma, buvo nepažymėta, neaprašyta. Požiūris į vykstančius įvykius buvo savitas, ribotas. Tas, kas vadinama istorija, buvo siejama su savo bendrijos bei su kitų bendrijų, turėjusių reikšmės, gyvenimo įvykiais. Šiais atvejais daugiau ar mažiau buvo vadovaujamosi išskyrimo principu ir iš dalies sąryšio principu. Čia išdėstomomis pastabomis ir siekiama išryškinti kai kurias sąryšio principo taikymo istorijos aiškini-

muose ypatybes; apie jį istorinėje bei filosofinėje literatūroje rašoma rečiau.

Požiūris, kad visa — ir gamtos, ir visuomenės reiškiniai — susiję, yra pamatinis materialistinės dialektikos požiūris. Taigi vienas iš materialistinės dialektikos principų yra visuotinio reiškiniŲ sąryšio principas. Be kitų, taikant ir šį principą, galima konkrečių kraštų raidoje išskirti pasikartojimus, susekti dėsningumus. Istorija — žmonių veiklos vaisius — yra apibrėžta, konkreti. Istorijos veikėjai yra konkretūs žmonės, skirtingos individualybės. Šiuo — konkrečių veikėjų, konkrečių įvykių atžvilgiu istorija, jos turinys yra savitas, nesikartoja. Istorijoje žinomas vienas Cezaris, vienas Mindaugas, — atskirų kraštų politiniai veikėjai, po kurių kiti veikė jau kitomis aplinkybėmis. Bet ir tais senovės laikais buvo sakoma: *nihil novi sub sole* — nieko nauja po saule. Ir senovėje savituose istorijos įvykiuose buvo ižiūrima pasikartojimų, pasikartojančių sąryšių tarp įvykių, žmonių gyvenimo reiškiniŲ. Šie sąryšiai, jų priežastys buvo išsiaiškinamos savaip, pagal bendrą tikrovės — gamtos ir visuomenės — supratimą. Vyravo idealistinė galvosena — tikėtą antgamtinių dvasinės prigimties veiksmų galia. Manyta, kad darbai, tarpusavio santykiam, kovoms turį galios dievai. K. Marksas, F. Engelsas ne tik atskleidė idealistinių vaizdinių klaidingumą, — jie paaiškino ir tų vaizdinių atsiradimo ir paplitimo priežastis, atskleidė sąryšį tarp visuomeninės žmonių būties ir visuomeninės jų sąmonės. Išaiškinti pasikartojantys sąryšiai tarp materialaus, ekonominio ir dvasinio gyvenimo reiškiniŲ įvairiais žmonių istorijos tarpsniais, išaiškinti visuomenės raidos dėsningumai. Žinomuose savo laiškuose, apibūdindamas materialistinio visuomenės aiškinimo principus, F. Engelsas pabrėžė, kad netikslu suabsoliutinti ekonomikos vaidmenį visų žmonių gyvenimo reiškiniŲ atžvilgiu, kad būtina tirti konkrečius įvykius, sąryšius tarp tų įvykių: „Taip visai nėra, kad tik ekonominė padėtis būtų priežastis, kad tik ji būtų aktyvi, o visa kita — vien pasyvūs padariniai. Ne, čia yra sąveika, pagrįsta ekonominiu būtinumu, kuris *galų gale* visuomet prasiskina kelią“¹. Ekonominio būtinumo prasiskinamas kelias visada konkretus. Jis yra tam tikrų įvykių seka, kurią tyrinėtojas turi atskleisti. Bendri, teoriniai teiginiai to kelio neatskleidžia. Konkretūs tyrinėjimai gali ir patikslinti bendrus teiginius. Antai šiuo metu pirmųjų žmonių gyvenimo tyrinėtojų manoma, kad įprastiniai geležies, bronzos ar akmens naudojimo atvejai nėra pakankami žmonių raidos istorinei pakopai išskirti, kad maždaug vienodos pagal savo istorinį išsivystymą pirmųjų žmonių bendrijos skyrėsi naudojamais įrankiais, kai kurios nenaudojo geležies, bronzos ar net akmens įrankių, nors ir priskiriamos tam pačiam istorinio išsivystymo tipui². Tas nepaneigia gamybos vaidmens žmonių gyvenime, o rodo gamybos būdo savitumą, sąlygojamą savitų aplinkybių. Ištyrus žmonių gyveni-

¹ Engelsas — V. Borgijui 1894 m. sausio 25 d. — Marksas K., Engelsas F. Rinkiniai laišakai. — V., 1983, p. 437.

² История первобытного общества. — М., 1983, с. 14.

mui reikšmingas aplinkybes, galima geriau suprasti gamybos būdą, poreikių tenkinimo priemones ir būdą, tarpusavio bendravimo būdą — tai, ko reikia tam tikrai žmonijos istorinei pakopai apibūdinti. Šių ir kitų istorinių tyrinėjimų uždavinių sprendimui ir pasitarnauja sąryšio principas, kaip vienas iš svarbiausių tyrinėjimo veiksmų. Surinkti duomenis būtina, bet patys duomenys, istoriniai faktai turi būti „prašnekinami“ — turi būti atskleidžiama jų istorinė reikšmė. Visuotinio reiškinų sąryšio principas yra viena iš teorinių prielaidų tai reikšmei paaiškinti.

Klausimas apie sąryšio ir kitų principų taikymo pobūdį yra ne vien paties tyrinėtojo reikalas. Be abejo, bendras tyrinėtojo išprusimas, dalyko išmanymas, apskritai jo paties gyvenimo aplinkybės dideliu mastu veikia tiek sąryšio, tiek kitų principų taikymo pobūdį. Bet tyrinėtojas susipažįsta su tuo, kas yra, išsąmonina tuos istorijos tyrinėjimo principus, kurie jau anksčiau plėtoti, tikslinti. Principų plėtojimą, tikslinimą lemia sukaupta, turima istorijos medžiaga. Ši medžiaga, galima sakyti, yra pačios istorijos dalykas. Istorinė visuomenės raidos pakopa yra ta aplinkybė, kuri galų gale nulemia kaupiamą medžiagą. Žemesnė istorinė žmonių visuomenės raidos pakopa — daugiau „vietinės“ medžiagos istorijai apibūdinti, vienpusiškesnės išvados apie aiškinamą istoriją. Mažiau ištirta kraštų, tautų, daugiausia remtasi savo krašto istorija, pirmiausia dabartim ir netolima praeitim. Ikikapitalistinės klasinės visuomenės, o labiausiai pirmykštės, buvo uždaro tipo visuomenės. Tas uždaramas labai veikė kitų kraštų gyvenimo, jų istorijos aiškinimus, dažnai tapdavusius tiesiog padavimais, pasakojimais apie stebuklus. Formuojantis aukštesnei istorinei pakopai — kapitalizmui, plėtojosi ryšiai tarp kraštų, — gausėjo istorinės medžiagos, istorijos aprašuose mažėjo stebuklų, istorijos paveikslas tapo prozaiškesnis. Ir praeities žmonės, istorijos dalyviai bei plėtotojai vaizduojami maždaug tokie pat, kaip ir aprašinėtojų kartos žmonės, nors ir turintys daug savitų bruožų.

Daugelio kraštų dabarties ir praeities duomenys teigė istorijos raidą, padėjo susekti istorijos kitimo variklius, priežastinius ryšius. Aukštesnė istorinė visuomenės raidos pakopa — kapitalizmas — įgalino tyrinėtojus į istoriją pažvelgti ir plačiau, ir giliau. Nauji įvairių kraštų gyvenimo duomenys pasitarnavo ne tik sąryšio, bet ir raidos požiūriams plėtoti, padėjo išsąmoninti, kad istorijos tyrinėtoju būtina tais požiūriais remtis. Tuos požiūrius sąlygojo ir gamtos pažinimo plėtra, bet jų pažintinę reikšmę visuomenės tyrinėjimuose lėmė pačios žmonių istorijos pažinimo raida.

Istorijos žinojimas veikė ir dialektinės filosofijos raidą. Žymieji pastarųjų kelių šimtmečių šios filosofijos plėtotojai, kaip antai I. Kantas, G. Hegelis, buvo dideli istorijos žinovai, J. Minkevičiaus žodžiais tariant („Filosofinė XX a. panorama“), gyvendami provincijoje, mąstė globališkai, gilinosi ne tik į artimų, bet ir tolimų kraštų istoriją, ir ne tik didelių, bet ir į mažų kraštų istoriją. Tą pažymėjo ir jų amžininkai. Rusų rašytojas N. Karamzinas savo atsiminimuose rašo su I. Kantu kalbėję

apie Kiniją, naujų žemių atradimą. Visa aplink I. Kantą atrodė paprasta, išskyrus jo metafiziką, sako rašytojas. Vaizdingai apibūdinamas skirtumas tarp mąstytojo gyvenamos aplinkos apibrėžtumo ir jo akiračio platumo. Ir I. Kanto, ir G. Hėgelio sukauptos žmonių istorijos žinios padėjo jiems išplėtoti vystymosi, sąryšio principus, sukurti turiningas filosofijas, kurios sąlygojo naujos — dialektinės materialistinės filosofijos sukūrimą.

K. Marksas ir F. Engelsas kūrė naują filosofiją, remdamiesi sukauptais istorijos duomenimis iš įvairių istorinių laikotarpių, įvairių gyvenimo sričių. Stengdamiesi išaiškinti būdinguosius žmonių gyvenimo bruožus, jų priežastis, gilinasi į įvairiausius reiškinius, ieškojo tarp jų ryšių. Tyrinėdamas kapitalistinę ūkį, K. Marksas gilinasi ir į kalbų istoriją, remdamasis šios srities žiniomis, pareiškė savo nuomonę atskirų kalbų kilmės klausimu, būtent lietuvių kalbos kilmės klausimu. F. Engelsas, aiškindamas žmogaus raidos, tikrovės pažinimą, gilinasi ir į karybos sritį ir šios srities žinias panaudojo bendriems žmonių visuomenės supratimo klausimams pagrįsti. Aiškinti įvairių reiškinių sąryšiai ir tų sąryšių pagalba sukurtas bendras, teorinis žmonių visuomenės paveikslas. Šio teorinio paveikslu taikomąjį pobūdį, pažintinę reikšmę nusako ir jį sudarantys principai, visų pirma reiškinių raidos, arba vystymosi, bei visuotinio reiškinių sąryšio principai. Kita vertus, toks šių principų išplėtojimas atspindi naujausių laikų istorijos plėtojimosi pobūdį. Kraštų raida vis labiau susisieja įvairiais ryšiais. Vienam kraštui reikšmingi įvykiai vienaip ar kitaip, tiesiogiai ar netiesiogiai, tampa reikšmingi ir daugelio kraštų įvykiams.

Vakaruose daug sukurta ir kuriama filosofinių istorijos sampratų. Pats istorijos filosofijos plėtojimas rodo, kad konkrečioje įvairių kraštų istorijoje ieškoma ryšių — ryšių tarp įvairių istorinių to paties krašto reiškinių ir tarp skirtingų kraštų, ryšių tarp žmonių ir gamtos įvairiais istoriniais laikotarpiais. Bet kai kurie istorijos filosofai neigia konkrečios istorijos reikšmę visuotinio sąryšio principui pagrįsti. Anglų istorikas A. Toinbis (Toynbee) parašė 12 tomų, kuriuose filosofiskai apibūdino įvairių kraštų istoriją. A. Toinbis, iškeldamas atskirų civilizacijų raidas, išskirdamas jas, laikė nepamatuotu vientisos istorijos pažangos ir pasaulinės istorijos teigimą. Tokį požiūrį, tik daug griežčiau, šio šimtmečio pradžioje buvo išsakęs vokiečių filosofas A. Špengleris. Jis teigė kultūrų uždaramą, neigė jų sąryšius. Tokie požiūriai sietini su perdėm tiesmukišku, metafizišku sąryšio supratimu. Sąryšis esąs tik tai, kas tuo tarpu juntama, patiriama, tik tas, kas dabartis. Istorija esanti paskirų kraštų istorija, visų pirma tų, kurie sukūrė civilizacijas; kraštai, kurie nesukūrė civilizacijų, neturėję istorijos. Tokie kraštai esantys istorijos „šešėlyje“, pakraštyje arba tiesiog už istorijos ribų. Tuo tarpu dialektiškai aiškinant, be mažų kraštų nėra ir didelių, be „mažų“ istorijų nebūna ir „didelių“ istorijų. Tai, kas istoriškai laikoma savita, net visiškai uždara, yra daugelio istorinių reiškinių sąveikos padarinys.

Kad pačiam tyrinėtojiui yra keblu „išpinti“ istorinių reiškinių pynę, išaiškinti juos,—tai suprantama. Bet kai iš tos reiškinių pynės išskiriama dalis istorijos reiškinių, tai istorija tampa nebesuprantama, stebuklinga. Tokiai istorijai paaikinti prireikia stebukladario — visagalio veiksnio.

Visuotinio sąryšio principas menkinamas ir aiškinimuose apie raštų reikšmę istorijai suprasti.

Raštai yra vertingi šaltiniai istorijai nušviesti, bet jų pažintinės vertės suabsoliutinimas labai sumažina istoriją — tarsi tik raštą sukūrę ir vartoję kraštai plėtojo istoriją. Vakarų tyrinėtojams būdinga skirti pirmųjų žmonių raidą nuo civilizuotų visuomenių raidos. Pirmųjų žmonių raida vadinama priešistore civilizuotų visuomenių raidos — istorijos atžvilgiu. Nors tai labai skirtingos istorinės pakopos, bet vis dėlto jos yra žmonių raidos istorinės pakopos, glaudžiai susijusios — pirmoji, istoriškai žemesnioji, yra antrosios, aukštesniosios, atsiradimo prielaida. Marksistiniame istorijos moksle pagrįstai skiriama pirmąją istoriją.

Pažintinio rašytinių šaltinių vaidmens supratimas paprastai susijęs su tyrinėtojo pasaulėžiūra, visuomeninėmis pažiūromis,—tai atsispindi tiek rašytinių šaltinių, tiek kitų, istorijai reikšmingų, dalykų aiškinimuose. Išvada, kad, jei neužrašyta, tai ir nebuvo, dažnai yra ne paprastas teigimas, konstatavimas, bet bendresnio požiūrio išreiškimo būdas. Žinomas europocentrizmo požiūris būna išsakomas ir minėtu būdu — jis labai veikia atskirų istorinių reiškinių aiškinimus. Dalykų eigos požiūriu, gamintasi vienokie ir kitokie įrankiai, statyti pastatai, tvirtovės, gyvenvietės ne dėl to, kad visa tas būtų buvę užrašyta. Daug kas paminėta, užrašyta po ilgo, net labai ilgo paminimo dalyko gyvavimo; arba paminimas tik dalyko išnykimas. Dėl to istorijos eigai nušviesti svarbu pasitelkti kiek galima daugiau reiškinių, kad ir skirtingiausių, ieškoti jų sąryšių, tiesioginių ir netiesioginių. Juk ir išlikę praeities mąstytojų filosofiniai raštai tegali būti tiksliau suprantami, jei giliau pažinta jų rašymo laikų istorija, įvairių istorinių rašymo aplinkybių sąryšis, visuomeninių ir gamtinių, materialių ir dvasinių. Materialios aplinkybės padeda geriau suprasti dvasinius reiškinius, o pastarieji — materialias aplinkybes, jų istorinį vaidmenį. Atskiri visuomeninio gyvenimo reiškiniai yra daugelio kitų reiškinių buvimo nuorodos. Net ir atrodantys neįprasti savo istorinio laikotarpio atžvilgiu, jie rodo buvus jų atsiradimą sąlygojusias aplinkybes, nors tiesioginiai jų buvimo pėdsakai gali būti ir išnykę. Antai K. Donelaičio kūryba yra išskirtinė tų laikų lietuvių literatūroje, bet ji rodo buvus daugiau žmonių, kuriems rūpėjo tokio pobūdžio dalykai. Tik bendraujant, išsakant nuomones daugiau žmonių, galėjo būti sužadintas akstinas rašyti „Metus“, pasakėčias, kurti. O kurti įkvepia kiti ir kuriama kitiems, kurie nori tokių kūrinių. Kad nežinoma daugiau panašaus pobūdžio kūrinių, nemanytina, kad negalėjo būti panašaus pobūdžio bandymų, o tuo labiau ketinimų kurti. Buvo, turėjo būti tai, kas vadinama kultūrine aplinka, kas žadino tokią veiklą. Ją žadino ir politinė, ekonominė spauda, kuri, kita vertus, buvo svarbiau-

sia kliūtis „Metų“ pobūdžio kūriniams kurti ir plisti. XVIII a. Vakarų lietuvių istorijoje yra vienas iš tų istorijos atvejų, kuris išsiskiria istoriškai lemtinga skirtingų aplinkybių sąveika. Žinoma, kad XVIII a. pradžioje (1709—1711) dėl maro išmirė daugiau kaip pusė Prūsijos karalystės lietuvių. Buržuazinėje historiografijoje (ypač prieškarinėje vokiečių) lemiamą šios nelaimės priežastimi laikytas gamtos veiksnys — maras. Istorikas A. Matulevičius savo straipsniuose plačiai atskleidė svarbiausias — visuomenines tos nelaimės priežastis. Socialinė priespauda gyventojus pavertė lengvomis gaivalo aukomis. Jie masiškai mirė, nes buvo išmarinami — iš jų buvo atimama, kas buvo galima atimti, jokios pagalbos nebuvo teikiama, buvo palikti gamtos gaivalo „valiai“. Tiesa, istorijoje ir gamtos gaivalai nulemia žmonių būtį — dėl žemės drebėjimų, potvynių ir kitų gaivalinių reiškinių yra žuvę miestai, atskiros žmonių bendrijos. Tuo požiūriu tolima žmonių praeitis tebeaiškinama. Bet išaiškinta ir tas, kad žmonių veikla sukuriama prielaidos gamtos gaivalams siautėti, išaiškinta visuomeninių ir gamtinių aplinkybių sąveika, žmonių veiklos vaidmuo toje sąveikoje. Sąryšio principo požiūriu, sukuriama sutrūkinėjusių ryšių istorija, bet kuriamas — dialektinio metodo pagalba — ir rišlios istorijos paveikslas.

Visų kraštų istorijos tyrinėjimai yra „rišlios“ istorijos kūrimo laidas. Rėmimasis tų tyrinėjimų išvadomis laiduoja tikslesnį kurio nors krašto istorijos tyrinėjimą. Krašto istorija tiksliau suprantama bendros, pasaulinės istorijos kontekste. Gilesnis kurio nors krašto istorijos pažinimas turtina bendrą istorijos supratimą, taip pat filosofinį, sociologinį žmonių visuomenės aiškinimą. Pagaliau tikslesnis, rišlesnis žmonių istorinės raidos tyrinėjimas, jo išvados yra viena iš esminių sąmoningumo ugdymo prielaidų.